

Верховний
Суд

Недійсність, нікчемність, неукладеність правочинів: проблеми розмежування

Сергій Погрібний
Суддя Верховного Суду

Нікчемний правочин:
правова природа, визнання

Визнання нікчемного правочину недійсним не є правомірним та ефективним способом захисту

- Велика Палата Верховного Суду також погоджується з висновками ... щодо того, що якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання недійсним такого правочину судом не вимагається; визнання недійсним нікчемного правочину законом не передбачається, оскільки нікчемним правочин є в силу закону. Отже, такий спосіб захисту, як визнання недійсним нікчемного правочину, не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом (пункт 69).
- Такий спосіб захисту, як встановлення нікчемності правочину, також не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом (пункт 70).

Постанова ВП ВС від 4 червня 2019 року, справа №916/3156/17

Постанова ВП ВС від 4 червня 2019 року, справа №916/3156/17

- **Висновок щодо застосування норм права**
  - Визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону.
  - За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та в мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину. (пункти 94-95 постанови)

Чи має повноваження суд з власної ініціативи робити висновок про нікчемність правочину? Так:

- ОП КЦС ВС дійшла висновку, що положення оспорюваного кредитного договору від 28 травня 2008 року про сплату позичальником на користь банку комісій у вигляді винагороди за додатковий моніторинг погашення кредиту та за резервування ресурсів є нікчемними, оскільки ці платежі є платою, встановлення якої було заборонено частиною третьою статті 55 Закону України «Про банки і банківську діяльність», частиною четвертою статті 11 Закону України «Про захист прав споживачів» і пунктом 3.6 Правил надання банками України інформації споживачу про умови кредитування та сукупну вартість кредиту, затверджених постановою правління Національного банку України від 10 травня 2007 року № 168, які були чинними на момент укладення спірного кредитного договору, а встановлення всупереч вимогам нормативно-правових актів цих невиправданих платежів спрямоване на незаконне заволодіння грошовими коштами фізичної особи-споживача, як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, отже такі умови договору порушують публічний порядок.
- Отже, позовні вимоги банку у частині стягнення заборгованості за комісією є необґрунтованими з вищевказаних підстав і до задоволення не підлягають.

Чи має повноваження суд з власної ініціативи робити висновок про нікчемність правочину? (продовження)

- Верховним Судом з'ясовано, що судами першої та апеляційної інстанцій не надано належної правової оцінки тому факту, що зазначений договір, про розірвання якого позивач повідомив відповідача, є юридично нікчемним в цілому в силу порушення імперативних вимог щодо його обов'язкового нотаріального посвідчення, хоча судом першої інстанції вірно визначено, що зазначений договір є змішаним договором, який поєднує в собі, в тому числі ознаки договору найму транспортного засобу (том I а.с. 69).
- Під час ухвалення рішення Верховний Суд керувався положенням частини другої статті 215 ЦК України, в якій встановлено виняток із загального правила статті 11 ЦПК України 2004 року щодо розгляду справ судом в межах заявлених особами вимог. Визнання зазначеного договору судом недійсним відповідно до наведеного правила не вимагається у зв'язку з встановленням його нікчемності безпосередньо законом. При цьому, суд також зобов'язаний за власною ініціативою застосувати наслідки недійсності нікчемного договору, що врегульовано частиною п'ятою статті 216 ЦК України.

Постанова ККС ВС від 15 березня 2018 року, справа № 616/137/16-ц

(продовження)

- Отже, аналізований у справі договір, підписаний сторонами, є в цілому нікчемним, тобто розглядається з точки зору права як такий, що юридично не мав місця, не створив будь-яких правових наслідків, окрім тих, що пов'язані з його недійсністю. Нікчемний договір є недійсним разом з усіма його умовами та не створює для сторін зобов'язань, що в ньому закріплені.
- Задовольняючи позовну вимогу про стягнення неустойки, суди першої та апеляційної інстанцій, одночасно з висновком про нікчемність пункту 12.1 договору, погодилися з тим, що договір лізингу між сторонами розірвано, відповідачем не повернуто протягом 30 днів споживачу сплачену суму грошових коштів за продукцію, а тому підлягає задоволенню вимога про стягнення неустойки. Таким чином, висновки судів першої та апеляційної інстанцій щодо необхідності стягнення неустойки з відповідача за прострочення повернення грошових коштів у зв'язку з розірванням договору суперечать правилам статті 216 ЦК України щодо наслідків недійсності нікчемного правочину, а отже, судами попередніх інстанцій в цій частині невірно застосовано норми матеріального права до спірних правовідносин.

Який суб'єкт вправі робити висновок про нікчемність правочину, окрім суду?

- Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
  - Необхідною та достатньою умовою для віднесення правочинів до числа нікчемних з підстав, передбачених пунктом 9 частини третьої статті 38 Закону № 4452-VI, є встановлення факту здійснення банком, віднесеним до категорії проблемних, операцій, укладення (переоформлення) договорів, що призвело до збільшення витрат, пов'язаних з виведенням банку з ринку, з порушенням норм законодавства.
  - При цьому в розумінні положень зазначеного Закону уповноважена особа Фонду наділена правом перевірки правочинів з метою виявлення серед них нікчемних, але це право не є абсолютним і кореспондує обов'язку встановити обставини, з якими закон пов'язує нікчемність правочину. Висновок про нікчемність правочину має ґрунтуватися виключно на встановлених і доведених обставинах, які за законом тягнуть застосування певних правових наслідків.

Пункти 85-86 постанови ВП ВС від 8 липня 2020 року, справа №826/1807/16

Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?

- Відповідний правочин є нікчемним не за рішенням уповноваженої особи Фонду, а відповідно до закону. Такий правочин є нікчемним з моменту укладення на підставі частини другої статті 215 ЦК України та частини третьої статті 36 Закону № 4452-VI. Наслідки нікчемності правочину також настають для сторін у силу вимог закону.
- Рішення уповноваженої особи Фонду не є підставою для застосування таких наслідків. Таке рішення є внутрішнім розпорядчим документом, прийнятим уповноваженою особою, яка здійснює повноваження органу управління банку (наведена правова позиція викладена у постановках Великої Палати Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 910/24198/16, від 04 липня 2018 року у справі № 819/353/16, від 05 грудня 2018 року у справі № 826/23064/15, від 27 лютого 2019 року у справі № 826/8273/16).

Який суб'єкт вправі робити висновок про нікчемність правочину, окрім суду?

- Орган податкової служби?

- Колегія суддів не погоджується з висновком судів попередніх інстанцій про нікчемність угод, яка встановлена податковим органом у акті перевірки, оскільки жодним законом не передбачено право органу державної податкової служби самостійно, в позасудовому порядку, визнавати нікчемними правочини і дані, вказані платником податків в податкових деклараціях.
- Верховний Суд вважає, що визнання під час перевірки податковим органом нікчемними правочинів знаходиться за межами здійснення ним контролю дотримання податкового законодавства. За наявності ознак нікчемності правочину, податкові органи мають право та повинні звертатися до судів з позовами про стягнення в доход держави коштів, отриманих по правочинах, здійснених з метою, що свідомо суперечить інтересам держави і суспільства, посиляючись на їх нікчемність, а не класти власний висновок в основу податкового правопорушення та визначати на цій підставі грошове зобов'язання. Зазначена позиція є усталеною, наведена постановою Верховного Суду України від 06_листопада 2009 року №9.

Постанова КАС ВС від 13 березня 2018 року, справа № 2а-14508/11/2670

Неукладений правочин:
правова природа, визнання

Визнання правочину неукладеним

- Вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої ЦК.

Пункт 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»

Якщо сторони не досягли згоди щодо усіх істотних умов договору оренди землі, він є неукладеним

- **7.10.** Частиною ж другою цієї [статті](#) (207 ЦК України) визначено, що правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами).
- **7.11.** Отже, підпис є невід'ємним елементом, реквізитом письмової форми договору, а наявність підписів має підтверджувати наміри та волевиявлення учасників правочину, а також забезпечувати їх ідентифікацію. ...
- **7.16.** Відсутність у договорі оренди землі однієї з істотних умов, передбачених цією статтею, а також порушення вимог статей 4–6, 11, 17, 19 цього Закону є підставою для відмови в державній реєстрації договору оренди, а також для визнання договору недійсним відповідно до закону (частина друга цієї ж статті).
- **7.17.** У разі ж якщо сторони такої згоди не досягли, такий договір є неукладеним, тобто таким, що не відбувся, а наведені в ньому умови не є такими, що регулюють спірні відносини.

(продовження: постанова ВП ВС від 16 червня 2020 року, справа № 145/2047/16-ц)

- 7.21. Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що такий спосіб захисту, як визнання правочину неукладеним, не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом.
- 7.26. ... Суду констатує, що у випадку оспорювання самого факту укладення правочину, такий факт може бути спростований не шляхом подання окремого позову про недійсність правочину, а під час вирішення спору про захист права, яке позивач вважає порушеним шляхом викладення відповідного висновку про неукладеність спірних договорів у мотивувальній частині судового рішення.
- 7.27. ... Зайняття земельних ділянок фактичним користувачем (тимчасовим володільцем) треба розглядати як таке, що не є пов'язаним із позбавленням власника його права володіння на цю ділянку. Тож, у цьому випадку ефективним способом захисту права, яке позивач як власник земельних ділянок, вважає порушеним, є усунення перешкод у користуванні належним йому майно, зокрема шляхом заявлення вимоги про повернення таких ділянок. ...
- 7.28. Тому у позові потрібно відмовити саме з підстав обрання позивачем неефективного способу захисту...

Застосування різними судами постанови ВП ВС від 16 червня 2020 року, справа № 145/2047/16-ц

- 47. Суди зауважили, що визнання договору недійсним згідно зі статтями 203, 215 ЦК України у зв'язку з підписанням договору особою, яка не має на це повноважень, та відсутністю волевиявлення власника, можливе лише у тому випадку, якщо власник у подальшому не схвалив такого правочину. ...
- 56. З огляду на вказані приписи не можна вважати неукладеним договір після його повного чи часткового виконання сторонами. Якщо дії сторін свідчать про те, що договір фактично був укладений, суд має розглянути по суті питання щодо відповідності цього договору вимогам закону.

Оспорюваний правочин:
позивач повинен довести
порушення його прав та
інтересів

Постанова КЦС ВС від 8 квітня 2020 року, справа №761/310/17

- Оскільки правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси (частини перша та друга статті 4 ЦПК України), то суд повинен встановити, чи були порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, а якщо були, то зазначити, чи є залучений у справі відповідач відповідальним за це.
- Відповідно до статей 16, 203, 215 ЦК України для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є: пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою; наявність підстав для оспорення правочину; встановлення, чи порушується (не визнається або оспорюється) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду. Таке розуміння визнання правочину недійсним, як способу захисту, є усталеним у судовій практиці. Це підтверджується висновками, що містяться в постановах Верховного Суду України (зокрема: постанова Верховного Суду України від 25 грудня 2013 року у справі № 6-78цс13; постанова Верховного Суду України від 11 травня 2016 року у справі № 6-806цс16).

Постанова КЦС ВС від 8 квітня 2020 року, справа №761/310/17

- У справі, яка переглядається, суди встановили, що права позивача оспорюваним договором жодним чином не порушені, і позивач не довів, яким чином договір оренди земельної ділянки порушує його цивільне право.
- Верховний Суд визнає необґрунтованими доводи заявника про те, що його власний інтерес полягає у тому, щоб зміст договору не суперечив вимогам чинного законодавства, оскільки зазначене не доводить порушення суб'єктивного цивільного права позивача. Категорія власного інтересу фізичної особи не може отримати таке тлумачення, згідно з яким розумітися як повноваження здійснення загального нагляду за дотриманням усіма юридичними та фізичними особами вимог чинного законодавства; цивільний інтерес має носити завжди конкретний характер.
- Верховний Суд виходить з того, що у ситуації, коли позивач не довів права на позов у матеріально-правому сенсі, суд не вправі робити висновок по суті позовних вимог про правомірність або неправомірність дій відповідача, чинність або дійсність укладеного правочину тощо.

Постанова КЦС ВС від 27 травня 2020 року, справа №335/8692/17

- Верховний Суд зазначає, що з підстав, передбачених статтею 230 ЦК України (обман), позов може бути пред'явлено лише стороною правочину. Позивач не є стороною оспореного ним правочину.
- Постанова КЦС ВС від 22 жовтня 2020 року, справа № 127/15271/17
  - Обман, що стосується обставин, які мають істотне значення, має доводитися позивачем як стороною, яка діяла під впливом обману. Отже, стороні, яка діяла під впливом обману, необхідно довести: по-перше, обставини, які не відповідають дійсності, але які є істотними для вчиненого нею правочину; по-друге, що їх наявність не відповідає її волі перебувати у відносинах, породжених правочином; по-третє, що невідповідність обставин дійсності викликана умисними діями другої сторони правочину.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!